

Remigiusz Stachowiak, *Spätmittelalterliche Kirchenkarrieren preußischer Kleriker. Soziale Räume und Netzwerke zwischen Zentrum und Peripherie*, Osnabrück 2023, Fibre Verlag, ss. 565

Praca Remigiusza Stachowiaka jest opublikowaną wersją dysertacji obronionej w 2020 r. na Freie Universität w Berlinie. Część wyników prowadzonych w jej ramach badań Autor zaprezentował już w kilku artykułach¹. Monografia wpisuje się w rozwijany od lat nurt badań prozopograficznych nad duchowieństwem pruskim². Stachowiak przyjął jednak nieco odmienną perspektywę, wyznacznikiem interesującej go zbiorowości czyniąc mieszczańskie pochodzenie, a nie — jak dotąd — karierę w konkretnej instytucji kościelnej czy określonym mieście. Pozwoliło mu to podjąć próbę świeżego spojrzenia na zagadnienie.

Celem Autora była analiza mechanizmów karier kościelnych duchowieństwa pruskiego w późnym średniowieczu. Monografia mieści się tym samym w klasycznym kwestionariuszu badań prozopograficznych. W tym jednak przypadku to pochodzenie jako czynnik określający badaną zbiorowość odgrywało pierwszoplanową rolę. Wybór synów mieszczańskich ma tu tym większe znaczenie, że w Prusach szanse na kariery kościelne mieli raczej właśnie przedstawiciele stanu mieszczańskiego, a znacznie rzadziej rycerskiego³. Stachowiak

¹ R. Stachowiak, *Kirchenkarrieren von Thorner Bürgersöhnen im Spätmittelalter — Verwandtschaft, Landsmannschaft, Freundschaft und Patronage*, „Historie. Jahrbuch des Zentrums für Historische Forschung Berlin der Polnischen Akademie der Wissenschaften” 4, 2010/2011, s. 235–367; idem, *Johann Abezier und Arnold Datteln — zwei Thorner Kleriker zwischen der Kurie und dem Deutschen Orden*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 19, 2012, s. 93–107; idem, *Duchowni pruscy w Kurii Rzymskiej w XV i na początku XVI w. — zabiegi o kariery i beneficja*, w: *Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, red. R. Biskup, A. Radziwiński, Toruń 2015 (*Ecclesia Clerusque Tempore Medii Aevi*, t. 4), s. 219–235.

² Zob. M. Glauert, *Das Domkapitel von Pomesanien (1284–1527)*, Toruń 2003 (*Prussia Sacra*, t. 1), tłum. na j. polski: *Pomezkańska kapituła katedralna w czasach średniowiecza (1284–1527)*, red. R. Biskup, Pelplin 2021; R. Biskup, *Das Domkapitel von Samland (1285–1525)*, Toruń 2007 (*Prussia Sacra*, t. 2); M. Sumowski, *Duchowni diecezjalni w średniowiecznym Toruniu. Studium prozopograficzne*, Toruń 2012; R. Krajniak, *Duchowieństwo kapituły katedralnej w Chełmży do 1466 roku. Studium prozopograficzne*, Toruń 2013.

³ R. Biskup, op. cit., s. 290–293; R. Krajniak, *Duchowieństwo kapituły*, s. 77–80; A. Radziwiński, *Die Kirche im Deutschordensstaat in Preussen (1243–1525). Organisation, Ausstattung, Rechtsprechung, Geistlichkeit, Gläubige*, Toruń 2014 (*Prussia Sacra*, t. 4), s. 203–208; M. Glauert, *Pomezkańska kapituła*, s. 364–368. Jak zwracali jednak uwagę autorzy cytowanych opracowań, brak pełniejszych danych źródłowych uniemożliwia jednoznaczne wnioski na temat pochodzenia ogółu kanoników.

objął swoimi badaniami duchownych wywodzących z czterech miast: Gdańska, Elbląga, Królewca i Torunia. Przyjął jednocześnie, że kluczowym punktem kariery było członkostwo w kapitule katedralnej, w związku z czym skupił się na duchownych posiadających prebendy kanonickie bądź starających się o nie. Przyjęcie takich założeń miało dwie konsekwencje. Po pierwsze, pozwoliło poszerzyć horyzont geograficzny poprzez uwzględnienie osób obejmujących beneficja nie tylko w samych Prusach, ale również w Inflantach, Rzeszy Niemieckiej i Królestwie Polskim. W przypadku kanoników kapituł pruskich umożliwiło zaś pewne wyeksponowanie szczybli ich kariery poza Prusami, które w opracowaniu jednej instytucji kościelnej pozostałyby w tle. Drugą konsekwencją jest natomiast praktyczne wyłączenie z rozważań pochodzących ze wspomnianych miast duchownych, którzy nie osiągnęli prebendy kanonickiej, a poprzestali na niższych beneficjach. Z jednej strony w pracy zaprezentowano więc podejście „oddolne”, skupione na punkcie wyjścia kariery, którym było miasto pochodzenia, z drugiej „odgórne”, wyznaczające prebendę kanonicką jako punkt dojścia.

Monografia została podzielona na dwie charakterystyczne dla badań prozograficznych części: analityczną (A) oraz biograficzną (B). Część pierwsza składa się z trzech rozdziałów. W pierwszym Autor wyszedł od krótkiego zaprezentowania wybranych przez niego miast jako tła dla dalszych rozważań. Następnie przedstawił „krajobraz prebendalny” w Prusach, zgodnie ze swoimi założeniami skupiając się na kapitułach, choć wspominając również o prebendach parafialnych. Warto zwrócić uwagę, że słusznie oddzielił tu kapitułę chełmińską, która dopiero po fundacji została inkorporowana do zakonu niemieckiego, od kapituł pomezkańskiej i sambijskiej, od początku krzyżackich⁴. Za szczególnie ciekawe należy uznać w tym rozdziale rozważania na temat prowizji papieskich i relacji Stolicy Apostolskiej z Prusami w kontekście „rynku prebend”. Interesujące jest zadawane przez Autora pytanie o rzeczywisty stopień peryferyjności diecezji pruskich w stosunku do Rzymu i różnice w natężeniu kontaktów między poszczególnymi biskupstwami. Opracowanie wpisuje się tym samym również w nurt badań nad rolą papieża w obszarze prebend, obecny także w polskiej historiografii⁵. Analiza relacji między centrum a peryferiami w kontekście organizacji kościelnej stanowi ważny wkład opracowania w historiografię. Znaczenie tego aspektu w monografii wyraża zresztą sam tytuł.

Kolejne dwa rozdziały dotyczą innych problemów ujętych w tytule opracowania, mianowicie przestrzeni społecznych i sieci powiązań pruskich duchownych. Stachowiak dobrze wykorzystał tu dane biograficzne, prezentując syntetyczny obraz badanej zbiorowości, dostrzegając modele karier kościelnych z podziałem na poszczególne miasta i ich zmiany w czasie. Omówił kolejno kariery pruskich duchownych w kapitułach katedralnych i kolegiackich czy jako biskupów. Bardzo ciekawe są jego rozważania na temat studiów uniwersyteckich. Skupienie na

⁴ R. Biskup, op. cit., s. 70–81.

⁵ Zob. np. A. Zapala, *Kontakty Polaków i Litwinów ze Stolicą Apostolską za pontyfikatu papieża Mikołaja V (1447–1455)*, Warszawa 2021.

synach mieszczańskich, podnoszących poziom intelektualny całych korporacji kanonickich, pozwala z innej perspektywy spojrzeć na wpływ wykształcenia na karierę⁶. W tej części opracowania Autor powrócił też do wątków rzymskich, prezentując miejsce pruskich duchownych w kurii papieskiej, w otoczeniu prokuratora generalnego zakonu niemieckiego oraz w bractwie S. Maria dell'Anima, zrzeszającego przybyszów z Cesarstwa, a szerzej — niemieckiego obszaru językowego. Podjął też problem kariery duchownych na dworach. Pierwszą część pracy kończy wnikliwa analiza sieci powiązań między duchownymi opartych na pochodzeniu z tego samego miasta.

Rozważania Autora ilustrują liczne tabele, wykres i diagramy. Zebrano w nich kanoników w poszczególnych kapitułach, pochodzących ze wspomnianych czterech miast pruskich oraz wywodzących się z nich biskupów. Przedstawiono też zbiorcze dane liczbowe na temat obecności badanego kleru na uniwersytetach i uzyskanych przez nich stopni. W związku z rzymskimi wątkami pracy Autor przedstawił też w formie tabelarycznej prokuratorów generalnych zakonu niemieckiego przy kurii i ich zastępców, znajdujących się w gronie interesującego go kleru. Sporządził również listę duchownych wpisanych do wspomnianego już bractwa S. Maria dell'Anima. Zebrał plebanów Gdańska, Torunia i Elbląga, wywodzących się z tych miast. Na szczególną uwagę zasługują jednak diagramy prezentujące sieci powiązań analizowanych przez Autora duchownych. Są one bardzo istotne z punktu widzenia tematyki monografii, pozwalają bowiem zwizualizować skomplikowane związki społeczne. Warto zwrócić też uwagę na dwie mapy umieszczone na wyklejkach. Oznaczono na nich miejscowości, w których prebendy kanonickie i parafialne posiadali omawiani w pracy duchowni. Dobrze wpisują się one z tematyką opracowania. Monografia posiada indeksy osobowy i geograficzny. Wyraźnie zaznaczono tu lokalizację biogramów uwzględnianych w analizach kleryków. Ułatwia to orientację, zwłaszcza że w części biograficznej nie uszeregowano wszystkich duchownych alfabetycznie, a z podziałem na miasto pochodzenia.

Stachowiak wykorzystał bogatą bazę źródłową dotyczącą kleru pruskiego, a przechowywaną w Archiwach Państwowych w Gdańsku i Toruniu oraz Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie. W związku z faktem, że znaczna część interesujących go duchownych posiadała prebendy na Warmii, kwerendą objął również Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie. Uwzględnił tym samym klasyczny zestaw źródeł rękopiśmiennych i publikowanych do badań nad regionem, włącznie z nieodzownymi dla tematu księgami miejskimi. Na podkreślenie zasługuje wykorzystanie materiałów proveniencji papieskiej, przechowywanych w Archivio Apostolico Vaticano⁷. Dotychczas nie sięgano do nich w tej skali w badaniach nad duchowieństwem w Prusach.

⁶ Por. M. Sumowski, *Duchowni i mieszczenie. Kler niższy w społeczeństwie późnośrednio-wiecznych miast pruskich*, Toruń 2022 (*Ecclesia Clerusque Temporibus Medii Aevi*, t. 8), s. 95–96.

⁷ Z recenzenckiego obowiązku wypada odnotować, że w bibliografii archiwum to funkcjonuje pod dawną nazwą Archivio Segreto Vaticano.

Do wartościowych rozważań Autora wypada zgłosić kilka uwag, wynikających częściowo z przyjętych przez niego założeń. Skupienie na prebendach kanonickich pozwoliło co prawda uzyskać interesujący obraz konkretnej zbiorowości, ale jednocześnie ograniczyło spojrzenie na miasto jako źródło rekrutacji kleru. W opracowaniu podjęto tę kwestię, ale wśród prebend niekanonickich skupiono się głównie na beneficjach plebańskich. Tymczasem wikarie miejskie mogły mieć duże znaczenie zwłaszcza na etapie planowania kariery kościelnej — jeżeli nie w jej rzeczywistym rozwoju, to przynajmniej jako wyraz mieszczańskich aspiracji. Zagwarantowanie pierwszeństwa w objęciu wikarii dla krewnych fundatora było dość powszechną praktyką w fundacjach mieszczańskich i mogło stanowić punkt wyjścia dla dalszych zabiegów o bogatsze prebendy⁸. Nadzieje co do przyszłości synów ilustruje choćby przykład uwzględnianego przez Autora Alberta Bischofa z Gdańska. Jego ojciec, burmistrz Philip Bischof, w testamencie wyraził nadzieję na karierę kościelną syna, prosząc miejscowego plebana o udzielanie mu wskazówek⁹. Często to sami duchowni promowali karierę kościelną krewnych, zwłaszcza bratanków, fundując dla nich beneficja czy stypendia edukacyjne. Relacje takie, choć na niższym poziomie „krajobrazu prebendalnego”, dobrze korespondują z analizowanymi w recenzowanej pracy sieciami powiązań wyższego duchowieństwa.

Przykładem pewnego znaczenia prebend u progu kariery może być występujący w monografii elblązanin Bartholomäus Liebenwald. Zgodnie z ugodą zawartą z władzami miejskimi w 1446 r. duchowny miał przejąć jedną z miejskich wikarii, związaną z odprawianiem mszy porannej¹⁰. Zdobyl ją tuż przed rozpoczęciem kariery kanonickiej na Warmii. Inni synowie mieszczańscy starali się o lokalne prebendy także później. Kanonik chełmżyński Peter Rode z Wojanowa w 1483 r. pragnął objąć jakieś beneficjum w Gdańsku, motywując to zamiarem powrotu do miejsca swego urodzenia¹¹. Zatem niższe prebendy w mieście również znajdowały się w orbicie zainteresowań duchownych robiących kariery. W kontekście torunian warto wspomnieć o przedmiejskim kościele św. Jerzego, który był istotnym punktem na mapie topografii lokalnych prebend, a jego prepozyturę obejmowali przedstawiciele miejscowych rodzin, w tym uwzględniony w pracy Johann Kotman. Prebenda ta z pewnością była znacząca dla synów mieszczańskich, szczególnie od połowy XV w.¹²

Z tej perspektywy pewnym niedosytem jest dość wąskie potraktowanie „krajobrazu prebendalnego” w miastach pruskich. Próba pełnej analizy

⁸ Zob. M. Sumowski, *Duchowni i mieszczenie*, s. 87–76.

⁹ T. Hirsch, *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig in ihren Denkmälern und in ihren Beziehungen zum kirchlichen Leben Danzigs überhaupt*, Danzig 1843, s. 130–131. Zob. M. Sumowski, *Duchowni i mieszczenie*, s. 68.

¹⁰ AP w Gdańsku, 369,1/18, k. 158v.

¹¹ AP w Gdańsku, 300D/44, nr 146. Zob. M. Sumowski, *Duchowni i mieszczenie*, s. 81.

¹² Zob. M. Sumowski, *Prepozyci toruńskiego kościoła i szpitala św. Jerzego w średniowieczu*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2012, 2 (276), s. 349–361.

problemu wykraczałaby co prawda znacznie poza tematykę monografii, jednak nieco głębsze spojrzenie na relację na linii miasto–Kościół (które sugeruje zresztą tytuł rozdziału pierwszego) nadałoby szerszy kontekst prezentowanemu w opracowaniu problemom. Analiza lokalnego wpływu na obsadę prebend dobrze wpisałaby się w umiejscowienie duchownych między tytułowymi centrum i peryferiami. Na marginesie warto zadać pytanie o odsetek synów mieszczańskich poprzestających na niższych beneficjach w porównaniu do tych, którym udało się osiągnąć kanonię. Taka analiza szans synów mieszczańskich na zrobienie kariery wymaga jednak zakrojonych na szerszą skalę badań, trudnych ze względu na rozproszenie i niedostatek źródeł dotyczących kleru niższego.

Skupienie na kanonikach wyłącza z analiz synów mieszczańskich, którzy bez wątplenia zrobili karierę, ale nie osiągnęli prebendy w kapitule katedralnej czy kolegiackiej. Dobrym przykładem może być gdańszczanin Nikolaus Schwichtenberg, pleban kościoła św. Katarzyny w Gdańsku i tamtejszy oficjał, powiązany z uwzględnianymi przez Autora kanonikami Christophem Suchtenem i Albertem Bischofem¹³. Szerokie sieci powiązań — również te wpływające na karierę — dotyczyły także notariuszy, na co zwracał uwagę Dieter Heckmann¹⁴. Rozwinięcie tego wątku byłoby bardzo wartościowe poznawczo i uzupełniałoby rozważania Autora.

Częściowo ograniczające jest również zawężenie do kilku największych miast. Założenie takie pozwoliło przedstawić spójny obraz karier pochodzących z nich duchownych i znakomicie zarysować łączące ich związki. Jednakże poruszane przez Autora problemy dobrze ilustruje też choćby postać pochodzącego z Braniewa kanonika warmińskiego Thomasa Wenera, obserwowana z perspektywy jego testamentu z 1498 r.¹⁵ Werner ufundował w braniewskim kościele parafialnym dwie prebendy, które przeznaczył dla swoich bratanków, o ile wybiorą drogę kariery kościelnej. W przeciwnym wypadku beneficja te zastrzeżono dla braniewian, co wpisuje się w kontekst związków z miastem pochodzenia. Kanonik — sam wykształcony w Lipsku — liczył też na podjęcie nauki przez chłopców. Ufundował nawet dla nich dwa stypendia edukacyjne, w dalszej perspektywie przeznaczone dla osób pochodzących z jego rodzinnego miasta. Podobne inicjatywy podjęli na początku XVI w. choćby Johann Knoleisen z Olsztyna, Christoph Kuppener z Lubawy czy uwzględniony w recenzowanej pracy Wilhelm Haldenhoff z Torunia. Wszyscy oni byli ze sobą powiązani,

¹³ Zob. Z. Nowak, *Schwichtenberg Mikołaj*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4, red. S. Gierszewski, Gdańsk 1997, s. 185–186; S. Bogdanowicz, *Schwichtenberg, Swichtenberg Mikołaj*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 17, Lublin 2012, kol. 1306; M. Sumowski, *Duchowni i mieszczenie*, s. 265–268.

¹⁴ D. Heckmann, *Der öffentliche Notar im Geflecht der preussischen Schreiber des frühen 15. Jahrhunderts*, „Ordines Militares” 19, 2014, s. 157–166.

¹⁵ *Das Testament des Dr. Thomas Werner vom 2. December 1498*, „Pastoralblatt für die Diözese Ermland” 17, 1885, 5, s. 54–59. Zob. M. Sumowski, *Duchowni w testamentach mieszczańskich — mieszczenie w testamentach duchownych. Zapisy ostatniej woli jako źródła do badania powiązań (Prusy, XV–początek XVI wieku)*, KHKM 68, 2020, 3, s. 324–325.

co wynikało z pruskiego rodowodu i wykształcenia w Lipsku¹⁶. Przykład ten wskazuje na szerokie sieci powiązań, wychodzące poza największe miasta.

Integralną część opracowania stanowią biogramy zamieszczone w części drugiej (B). Autor uszeregował je, dzieląc duchownych w zależności od miasta pochodzenia. Każdemu klerykowi przypisał identyfikator miasta i numer, które służą odwoływaniu się do biogramów w części analitycznej, co ułatwia korzystanie z opracowania. Duża część uwzględnianych duchownych posiada już swoje biogramy w cytowanych wyżej opracowaniach, do których Autor skrupulatnie się odwołuje. Należy uznać zasadność zamieszczenia sylwetek wszystkich interesujących go osób w jednym tomie, tym bardziej że skupiono się w nich na istotnych z punktu widzenia tematu danych. Być może – przynajmniej w niektórych przypadkach – warto byłoby jednak poprzestać na skróconej formie biogramów, wypuklających te dane oraz korekty dotychczasowych ustaleń. Na obecnym etapie badań nad środowiskami kanonicznymi w Prusach szczególnego znaczenia nabierają natomiast biogramy członków kapituły warmińskiej, zwłaszcza z przełomu XV i XVI w. Przynajmniej do czasu opublikowania pełnego studium na temat tej instytucji stanowią one znakomity punkt odniesienia dla badaczy¹⁷.

Weryfikowanie każdego z biogramów i wyliczanie ewentualnych korekt nie jest główną rolą recenzenta. Tym bardziej że praca nie jest słownikiem biograficznym, a kluczowe znaczenie ma analiza zbiorcza danych biograficznych. Z obowiązku wypada zgłosić jednak kilka drobnych uzupełnień do tej części monografii. Dotyczą one torunian i korygują również dawne ustalenia piszącego te słowa, które Autor miał szansę poprawić¹⁸. W przypadku Stephana Fredewalda ważnym uzupełnieniem powinna być informacja o uzyskaniu przez niego święceń wyższych w 1508 r., co uczynił tytułem objęcia kanonii w Chełmży¹⁹. Kilka informacji można też dodać do biogramu plebana Johanna Schmollego. Duchowny (jako Iohannes Gindle) występuje we wspomnianym przez Autora testamencie Wilhelma Haldenhofa z 23 kwietnia 1506 r.²⁰ Istotniejszy jest jednak dyplom fundacyjny prebendy kaznodziejskiej w kościele świętych Janów w Toruniu, wystawiony 7 sierpnia 1505 r.²¹ Sam fakt fundacji dokonanej przez

¹⁶ Zob. M. Sumowski, *Duchowni i mieszczanie*, s. 103–105, 110–111.

¹⁷ Opracowanie prozopograficzne kapituły katedralnej warmińskiej do 1466 r. przygotowuje Radosław Krajniak, zob. idem, *Z badań nad biografiami członków warmińskiej kapituły katedralnej w pierwszym okresie jej funkcjonowania (do połowy XIV wieku)*, ZH 80, 2015, 1, s. 65–83; idem, *Die Prälaten und Kanoniker des ermländischen Domkapitels bis 1466*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 64, 2020, s. 100–111.

¹⁸ Zob. M. Sumowski, *Duchowni diecezjalni*.

¹⁹ W. Kujawski, *Wykazy święconych z najstarszej księgi akt działalności biskupów wrocławskich (Kurozwęckiego i Przerębskiego – lata 1496–1511)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 72, 1999, s. 76, 79, 82; zob. M. Sumowski, *Duchowni i mieszczanie*, s. 107.

²⁰ *Urkundenbuch der Universität Leipzig von 1409 bis 1555*, red. B. Stübel, Leipzig 1879, nr 265; zob. M. Sumowski, *Duchowni i mieszczanie*, s. 104, przyp. 237.

²¹ AP w Toruniu, Kat. I, nr 2679; zob. M. Sumowski, *Duchowni i mieszczanie*, s. 378–379, 446–447.

duchownego jest Autorowi znany z innych źródeł, ale dyplom wniósłby kilka istotnych informacji, jak choćby imiona rodziców plebana (Nikolaus i Dorothea), ważne z punktu widzenia genealogii i potwierdzające jego przypuszczenia. Podobnie w przypadku kolejnego toruńskiego plebana — Raphaela Waynera²². Autor wspomniał o jego fundacji, nie odnotował jednak dyplomu fundacyjnego z 19 czerwca 1520 r.²³ Z kolei 20 kwietnia 1521 r. duchownemu oraz Geduli Esken udało się uzyskać ustanowienie czwartkowej procesji w Toruniu²⁴. Ponadto Wayner kilkakrotnie wystąpił w 1508 r. jako wystawiający prowizję do święceń dla innego duchownego²⁵. Istotniejszy jest natomiast moment objęcia przez niego toruńskiej parafii. Wydaje się, że doszło do tego dopiero około 1516 r., po śmierci Georga Delaua, kanonika warmińskiego i królewskiego kandydata na to stanowisko²⁶. Ponieważ za Waynerem wstawiali się u biskupa rajcy, jego kariera dobrze wpisuje się w pewien rozdzwięk między wyborami króla i rady w kwestii obsady parafii dużych miast²⁷.

Pewne drobne uwagi oraz uzupełnienia nie zmieniają wysokiej oceny recenzowanego opracowania jako bardzo wartościowej monografii. Warto zwrócić uwagę na ramy chronologiczne, obejmujące również często zaniedbywany w historiografii średniowiecznych Prus okres między II pokojem toruńskim (1466) a hołdem pruskim (1525). Okres ten jest ważny tym bardziej, że dla tego czasu zachowało się wiele istotnych źródeł. Autor dobrze opanował ten rozległy materiał, szczególnie proveniencji papieskiej. Należy tu podkreślić, że właściwie zrozumiał on istotę metody prozopograficznej, gdzie biogramy powinny być środkiem do odpowiedzi na stawiane pytania, nie głównym celem pracy badawczej. Stąd za kluczową i wnoszącą największy wkład w historiografię należy uznać część analityczną. Opracowanie Remigiusza Stachowiaka z pewnością zajmie więc istotne miejsce w badaniach nad duchowieństwem pruskim, stanowiąc cenny głos w dyskusji nad modelami karier kościelnych. Monografia oferuje nowe spojrzenie, znakomicie uzupełniając dotychczasową historiografię i otwierając nowe perspektywy badawcze.

Marcin Sumowski
(Toruń)

²² M. Sumowski, *Wayner Raphael*, w: *Toruński słownik biograficzny*, t. 7, red. K. Mikulski, Toruń 2014, s. 238–239.

²³ AP w Toruniu, Kat. I, nr 2928; zob. M. Sumowski, *Duchowni i mieszczanie*, s. 76, 106, 376, 447, 483.

²⁴ AP w Toruniu, Kat. I, nr 2934; zob. M. Sumowski, *Duchowni i mieszczanie*, s. 442, 456.

²⁵ W. Kujawski, op. cit., s. 76, 79, 83; zob. M. Sumowski, *Duchowni i mieszczanie*, s. 260–261.

²⁶ AP w Toruniu, Kat. I, nr 2633, 2855a; T. Borawska, *Delau Jerzy*, w: *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1996, s. 43. O rezygnacji Johanna Schmollego na rzecz Georga Delaua wspomina Autor na s. 488.

²⁷ Zob. M. Sumowski, *Duchowni i mieszczanie*, s. 66.